

PROPAGANDADAN HAKİKATE BİR TARİHÇİNİN DRAMİ: ARNOLD JOSEPH TOYNBEE

Rıdvan BAL*

Özet

Anadolu toprakları, sahip olduğu jeostratejik konum nedeniyle tarihin her devresinde güç odaklarının hedeflerinden birini oluşturmuştur. Türkiye'yi kendi ulusal menfaatleri doğrultusunda kontrol altında bulundurmaya üzere her fırsatı kollayan küresel güçler; uzun vadeli planlarla Türkiye üzerinde gerçekleştirecekleri uygulamalar geliştirirler. Bu ülkelerden biri olan ve bazen açıkça bazen de gizli çalışmalarla bu konuda etkili faaliyetler yürüten İngiltere, oluşturduğu propaganda teşkilatlarıyla hedef ülkeler üzerinde çalışmalar yürütmekte, bu konuda görevlendireceği yetenekli, bilgili elemanları dikkatle belirlemektedir. Arnold Joseph Toynbee'nin Türkiye ve Türkler hakkındaki çalışmaları bu planlamaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Onun Türkiye hakkındaki en etkili çalışması, uluslararası alanda her yıl artan derecede Türkiye'yi sıkıntıya sokan "Ermeni Soykırımı" iddialarıdır.

Bu çalışmada, başlangıçta sahip olduğu bilgi ve eğitim ile Türkler hakkında genelde olumsuz görüşler üreten Toynbee'nin, zaman geçtikçe Türkleri yakından tanıma fırsatı bulduğu, bu vesile ile görüş ve düşüncelerinde olumlu değişimler sergilediği incelenmiştir. Dünyanın en önemli tarih otoriteleri arasında yer alan Toynbee'nin düşünce ve çalışma hayatı ile Türkiye hakkındaki değerlendirmeleri, onun eserleri ve anıları çerçevesinde, çeşitli kaynaklardan ele alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Arnold Joseph Toynbee, Türkiye, Ermeni Sorunu, İngiltere, Propaganda.*

Abstract

The Drama of A Historian from Propaganda to Truth: Arnold Joseph Toynbee

Anatolia, due to its geostrategic location, has been one of the goals of global powers at every stage of history. The global powers, which watch for every opportunity to keep Turkey under their control in accordance with their national interests,

* Yrd. Doç. Dr., GİRNE Amerikan Üniversitesi, e-mail: ridvanbal@gau.edu.tr

develop strategies on Turkey with long-term plans. One of these countries, the United Kingdom, sometimes openly, sometimes secretly conducts activities on target countries with her propaganda organizations and carefully determine talented and knowledgeable personnel to charge with this issue. Arnold Joseph Toynbee's works on Turkey and Turks emerged as a result of this planning. His most influential work on Turkey is -so called- "Armenian genocide" allegations which put Turkey into increasing trouble in the international arena every year.

In this article, it is examined that Toynbee generally shared negative opinions about Turks with his knowledge and education at the beginning, but in time he found the opportunity to know Turks better and therefore there were positive changes in his views and thoughts. As one of the most important historical authorities in the world, Toynbee's ideas and working life together with his evaluations about Turkey are studied within the framework of his works and memoirs as well as from various other sources.

Key Words: *Arnold Joseph Toynbee, Turkey, Armenian Question, Britain, Propaganda.*

Giriş

Tarihin bir bilim olarak tanınmasına katkı sağlamış tarihçi ve düşünürlerin ortak yanlarından biri; tarihi olayların öykü tarzında anlatılması yerine olayların nedenlerini, nasıl başladığını, nasıl bir gelişme gösterdiğini ve sonuçlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gereğini benimsemiş olmalarıdır. Orta Çağ İslam Arap tarihçi-düşünürlerinden olan İbn Haldun (1332-1406), tarih bilimini tutarlı bir bakış olarak görmüş ve “*olup bitenlerin nedenlerini, nasıl başlayıp nasıl geliştiğini inceliğiyle ortaya koyma, nasıllarını, niçinlerini derinlemesine bilme*” şeklinde ifade etmişti.¹ Tarihçilerin ilgi alanına giren temel olayları “*politika, savaş ve diplomasi*” gibi sınırlı çerçevede ele almaya eğilimli olduklarını belirten Eric J. Hobsbawm, toplumun anlaşılması için bu bakış açısının yetersiz olduğunu savunarak daha etkili bir tarih anlayışının gerekliliğini ve farklı düşünce akımlarının sağladığı katkıları ortaya koydu. Yıllar sonra, İbn Haldun'un tarih hakkındaki sözleri ile Marx'ın materyalist tarih anlayışını bütünleştirerek, bu anlayışı en iyi kılavuz olarak ele alacağını belirtti.² Tarih biliminin hedefleri, yöntemleri ve tarih yazıcılığı ko-

¹ İbn Haldun, **Mukaddime-I**, Çev. Turan Dursun, , Beşinci Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 54

² Eric J. Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, Çev. Osman Akınhay, Üçüncü Basım, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2009, s. x, 175.

nularında akademik çalışmalar artarak devam etmektedir. İnsanlık kadar eski olan tarihçilik, tarihin her döneminde değişik özelliklere sahip tarihçiler ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle üslûp, yöntem ve bilgi bakımından tarihçiler arasında kıyaslama yapılması ve birinin diğerine üstün tutulması uygun görülmemiş yaklaşımlardır.³ Ne var ki dünyanın en iyi tarihçileri arasında sayılmayı başaran bilim insanlarının, çeşitli nedenlerden kaynaklanmış olsa dahi, içerisinde yer aldıkları çalışmalar tahmin ettiklerinden çok fazla etki oluşturabilmekte, hatta Türkiye örneğinde olduğu gibi aradan uzun yıllar geçmesine rağmen uluslararası alanda sıkıntılı gelişmeler yaşamak zorunda bırakılabilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası hakkında az da olsa bilgisi olanların, üzerinde hemfikir olacağı devlet sorunlarının başında herhalde Ermeni Sorunu gelir. En genel ifadeyle, 1915 yılında yaşanmış üzücü ve acı olayların hukuki ve tarihi gerçeklere dayandırılmadan tek taraflı yorumu olarak nitelendirilebilecek sorun, ne yazık ki çok sayıda devlet tarafından “soykırım” olarak görülerek 2015 yılında çok farklı ve tehlikeli boyutlara ulaştı. Türk ve Ermeni toplumlarını ilgilendiren böylesine önemli bir sorunun çözümünde taraflara yardımcı olmak yerine, tek taraflı görüşleri destekleyerek Türkiye'ye yaptırımlar uygulanması görüşünün tercih edilmesi, bölgede tarihsel bir güç olan Türkiye'ye zarar verici ve onu kontrol altında tutucu fırsatları kullanmak isteyen ülkelerin dış politikaları ile örtüşmektedir. Bu ülkelerden biri de İngiltere'dir.

1793'te resmi olarak başlayan Türk-İngiliz ilişkilerinin yakın tarihimizdeki önemli bir devresini oluşturan Birinci Dünya Savaşındaki süreci, Orta Doğu'nun İngilizler için önemi ve bu bölgenin kontrolü için yaptıkları faaliyetler oldukça dikkat çekicidir. İngiltere, askeri harekât yanında etkili propaganda çalışmaları ile Orta Doğu'daki kontrolü elde buldurmak için her türlü tedbiri almıştı. Büyük Savaşın iki müttefiki olan Osmanlı Devleti ve Almanya'nın yenilgiye uğramalarını kolaylaştırmak üzere propaganda büroları oluşturuldu. Londra'daki “Wellington House” gibi Kahire'de oluşturulan “Arab Bureau” ofislerinde istihbarat ve propaganda uzmanı asker-sivil elemanları biraraya getirdi. Osmanlı egemenliğindeki Arapları devlet-

³ İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2009, s. 60.

lerine karşı ayaklandırmadaki rolü ile bilinen T.E. Lawrence, bu elemanların en tanınmışlarından. Birinci Dünya Savaşı başlangıcında İngiliz kamuoyunda Türkler hakkındaki duygu ve düşünceler olumsuz değildi. Onurlu insanlar olarak gösterilen Türkler, aynı zamanda “*temiz savaştan askerler*” şeklinde tasvir edilmekteydi. İngiliz hükümeti, halkının böyle bir yargıya sahip olduğu bir devletle savaşmazdı ve bu imajın değiştirilmesi gerekirdi. Diğer yandan Ruslar tarafından katledilmiş olan çok sayıda Yahudi nedeniyle ABD’de Rus karşıtı bir ortam oluşmuştu. ABD’yi kendi saflarında savaşa çekmek ve Rusların imajını tersine çevirebilmek için, onlardan daha tehlikeli olan Almanlar ve ayrıca Türklerin varlığı konusunda etkileme çalışmaları yapma gereği duydular. Türklerin, özellikle Hıristiyanlara ve misyonerlerine zulmeden bir toplum olarak gösterilmesi, ABD’nin İtilaf Devletleri safında savaşa katılmasına katkı sağlayabilirdi. Gerçekten de bu politika Amerikan kamuoyunu etkilemiş ve başarı sağlanmıştı⁴. Propaganda bürolarında üretilenler arasında Türkiye’yi en fazla etkileyen çalışma muhtemelen **The Blue Book** (*Mavi Kitap*) olarak bilinen kitap olmuştur. 1916 yılında basılan “*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*” başlıklı kitap, İngiliz tarihçi ve diplomat Lord James Bryce (1838-1922) tarafından elde edilmiş ve görgü tanıklarına dayandığı iddia edilen bilgi ve belgelerden oluşmuştu. Adı geçen yıllarda Osmanlı Devleti’nin Ermenilere uyguladığı politikayı belirlemek amacıyla yapılan, dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e takdim edilen, yıllardır Türkiye Cumhuriyeti’nin aşamadığı sözde “Ermeni soykırımı” dayatmasına esas teşkil eden bir propaganda çalışmasıdır. Türkiye’ye yöneltilen eski savaş iddialarının temelinde ve merkezinde yer almakta olan bu kitabın içerdiği belgelerin derleme ve düzenlemesini yaparak basıma hazır hale getiren kişi ise yirminci yüzyılın en önemli tarihçi, düşünür, edebiyatçı ve diplomatlarından biri olan Arnold Joseph Toynbee’dir.

1. Arnold Joseph Toynbee Kimdir?

Arnold J. Toynbee, 14 Nisan 1889’da Londra’da dünyaya geldi. Yedi yaşında Latince öğrenmeye başlayan ve döneminin bir geleneği olarak on yaşında yatılı okula giden Toynbee, tarihe ve tarihçiliğe ilgi

⁴ Justin McCarthy, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, Çev. Bülent Keneş, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 13, Ankara, 2014, s. 469-470.

duymasının en büyük nedeninin annesi olduğunu anılarında kaleme aldı.⁵ 1902–1907 yıllarında eğitim gördüğü Winchester College’da okul müdür yardımcısı ve Yunan tarihi hocası olan John Rendall, onun tarih ve özellikle Yunan tarihi derslerindeki başarısına katkı sağlamıştı. Yunan ve Latin dilleri ve edebiyatı üzerinde almış olduğu çok iyi seviyedeki eğitim, şiirlerini Latince ve Yunanca yazacak derecede etkili olmuştu. Oxford Üniversitesindeki eğitimini 1911 yılında tamamlayan Toynbee’nin akademik kariyeri, Balliol College’da Antik Yunan ve Roma Tarihi hocalığına atanmasıyla başladı.⁶ Buradaki ilk yılında Yunan dünyasını ve ilgi alanında olan Yunan-Roma coğrafyasını bizzat gezip görerek inceleme şansını bulması, gelecek dönemde içinde yer alacağı olaylara bakışını etkiledi. Bu süreçte Türkiye topraklarına da yaptığı bir ziyarette, 1912 yılında, dizanteri hastalığına yakalanmış, bu hastalık onun yaşamında önemli bir dönem noktasını da oluşturmuştu. Çünkü kendi emsalleriyle beraber silah altına alınmadığından savaşa katılmamış, çok sayıda insanın hayatını kaybettiği yıllarda Toynbee yaşama şansı bulmuştu.⁷ Birinci Dünya Savaşında İngiliz Genelkurmay Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı tarafından oluşturulmuş propaganda ve istihbarat biriminde görev almıştır. Bu birimin sorumluluğu, dünyadaki büyük devletleri ve savaş alanlarındaki halkları incelemek, onlarla ilgili yoğun propaganda faaliyetlerini düzenlemektir. Çok sayıda akademisyen ve bilim adamının görevlendirildiği bu faaliyette Toynbee’nin sorumluluk sahası; Osmanlı İmparatorluğu, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır olarak belirlenmişti.⁸

Ona en değerli tecrübelerinden birini kazandıran süreç 1919 yılındaki Paris Barış Konferansında görevlendirilmesi olmuştur. İngiliz delegasyonu içinde yer alan ve tüm çalışmaları, görüşmeleri dikkatle izleme şansı bulan Toynbee, savaştan önce yazmaya başladığı “*The Nationalities and The War*” adlı eserinde oldukça büyük iddialara sahipti. 26 yaşında ve deneyimi az olan bu akademisyen,

⁵ Arnold Joseph Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, Çev. Şaban Bıyıklı, Birinci Basım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005, s. 100.

⁶ Türkiye Diyanet Vakfı, “Toynbee”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul, TDV Yayını, 2012, s. 272.

⁷ Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, s. V.

⁸ EK-1: Toynbee’nin de görevlendirildiği organizasyon şemasının arşivde bulunan örneği. Hikmet Özdemir, **Arnold Toynbee’nin Ermeni Sorununa Bakışı**, Birinci Basım, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını No.:34, 2005, s. 31.

dünya savaşının devam ettiği yıllarda Avrupa'nın sınırlarını yeniden çizmiş, ülkelerin gelecekteki sınırları hakkında iddialı öngörülerde bulunmuştu.

Dünyaca tanınmış kimi düşünür, stratejisyenler de benzer konularda çalışmalar yapmıştır. Ancak Toynbee'nin farklı tarafı, müstakil girişimlerde bulunan bir aydın değil, İngiliz temsilcisi ve sözcüsü olmasıdır. Genç yaşta dünyanın en etkili ve tanınmış propaganda örgütünün üyesi olabilecek yeteneklere sahip bir savaş propagandisti olan bu şahsiyet, muhtemeldir ki ileriki yıllarda da devleti adına önemli çalışmalarda bulunmuştur.⁹ İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan delegasyonlarda da yer alıp barış görüşmelerine katılmış olması bunun bir göstergesidir.

Ömrünün son yıllarına kadar çok değerli eserler veren ve üretken bir bilim insanı özelliği sergileyen Toynbee, 22 Ekim 1975 yılında seksen altı yaşında iken hayata veda etmiştir. Onun hazırlamış olduğu önemli eserler şunlardır:

- * Greek Historical Thought (*Yunan Tarihsel Düşüncesi*, 1924)
- * Greek Civilisation and Character (*Yunan Medeniyeti ve Karakteri*, 1924)
- * Turkey (*Türkiye*, Kenneth P. Kirkwood'la, 1926)
- * A Study of History (*Bir Tarih Çalışması*, 12 Cilt, 1934-1961)
- * Civilisation on Trial (*Uygarlık Yargılanıyor*, 1948)
- * The World and the West (*Dünya ve Batı*, 1953)
- * East of West: A Journey Round the World (*Batı'dan Doğu'ya Dünya Çevresinde Bir Yolculuk*, 1958)
- * Hellenism: The History of a Civilisation (*Helenizm: Bir Medeniyetin Tarihi*, 1959)
- * Acquaintances (*Hatıralar: Tanıdıklarım*, 1967)
- * Experiences (*Hatıralar: Tecrübelerim*, 1969)

Toynbee'nin eserleri konusunda dikkat çekici bir konu görülmektedir. Oğlu Peter ile gerçekleştirdiği ve daha sonra kitap olarak yayımlanan bir söyleşisinde; ilk kitabının hangisi olduğunu soran oğlu-

⁹ A.e., s. 22.

na, 1915 veya 1916'da yayımlandığını belirttiği “*The Nationalities and The War* (Uluslar ve Savaş)” adlı kitabı olduğunu belirtmiştir. İkinci eseri olarak da “*Western Question in Greece and Turkey* (Yunanistan’da ve Türkiye’de Batı Sorunu)” adlı, 1922 basımlı kitabından bahsetmektedir.¹⁰ Osmanlı Devleti vatandaşı olan Ermenilerin nasıl katledildiğini belgelediğini iddia ettikleri 159 sayfalık savaş propagandası dokümanının adı geçmemektedir. Bilimsel alanda son derece aktif ve başarılı görülen, hayata veda ettiği 86 yaşına kadar ciddi bilimsel etkinlikler gerçekleştiren Toynbee’nin sunduğu son tebliğin de Türkiye ile ilgili olduğu konusunda Prof. Dr. Hikmet Özdemir’in bazı tespitleri vardır. Araştırmalarında, Toynbee’nin düşünce yaşamında değişmeyen konunun “*uygarlık tanımı*” olduğunu, onun yalnızca eski Yunan ve onunla bütünleşmiş bir Hıristiyan Avrupa uygarlığına inandığını ortaya koymaktadır. Dahası Toynbee, günümüzde çok konuşulan uygarlıklar ve uygarlıklar arasındaki çatışmalar tezinin ilk önemli savunucularından biridir.

Toynbee’nin Türkiye hakkındaki görüş, düşünce ve değerlendirmeleri, dönemselsel olarak değişime uğramış olsa da, günümüzde dahi Türkiye’yi derinden etkileyen stratejik çalışmalardır. Türkiye’yi hiç görmeden, ziyaret gerçekleştirmeden kaleme aldığı düşünceleri, onun uygarlıklar hakkındaki görüşleri ve *The Blue Book (Mavi Kitap)*’ta yazdıklarıyla örtüşmektedir. Türkiye’yi ve Türkleri tanımaya başladıktan sonra görüşlerinde farklılaşma görülmekle birlikte, Türklerin “soykırım” yapmış olduğuna sonraki yıllardaki söyleşi ve kitaplarında yer vermeye devam etmiştir.¹¹

1.1. “Ermeni Sorunu”na Bakışından Türkiye Cumhuriyeti’ne Toynbee

Toynbee’nin Anadolu topraklarına yaptığı ilk ziyaret esnasında dizanteri hastalığına yakalanmış olması, onun Büyük Savaşa katılımını engellemiş ve devlet politikalarının üretilmesine katkı sağlayacak bir eleman olmasının yolunu açmıştır. Ancak bu rahatsızlık nedeniyle Türklerle tanışma ve konuşma ortamı elde edememiş olması, genel olarak “*Türk-Müslüman ya da Doğulu*” insanlar hakkın-

¹⁰ A.e., s. 13.

¹¹ Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, Maryland, Serenity Publishers, 2009, s. 57, 62; Toynbee, *1920’lerde Türkiye - Hilâfetin İlgası-*, Çev. Hasan Aktaş, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2000, s.30.

daki düşüncelerini değiştirecek veriler toplayamamasına neden olmuştur. 1921 yılından önceki çalışmalarında -Ermeni yanlısı- duygu uyandıran ifadelerin sahibidir Toynbee. Bu kanının oluşmasındaki en etkili faktör muhtemelen, Birinci Dünya Savaşı süresince İngiliz Propaganda örgütünde görevlendirilen bir gencin yetiştiği ortamdan etkilenmiş olması ve sahip olduğu bilimsel bakış açısıdır. Bir İngiliz vatandaşı olarak aldığı görev, Alman ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş iradesini yavaşlatıp yenilgisini sağlayacak çalışmalar üretmektir. Toynbee'nin bu dönemdeki en etkili çalışması, şüphesiz "*Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere soykırım uygulandığı*" yönündeki kitabın hazırlanması olmuştur. Kitabın kaynağı, savaş yıllarında Anadolu topraklarında bulunan misyonerler başta olmak üzere, yanlı görüş sahibi Ermeni ve Rumlardan bilgi-belge toplayan Lord Bryce idi¹². Amerikan Dış Misyonlar Komiserler Kurulu Başkanı Papaz James Barton, Amerikan Komitesinin Baş Propagandacısı Papaz William Rockwell, İsviçre'den Leopold Favre ve Mısır Başbakanlığı yapmış olan, Ermeni Ulusal Delegasyon Şefi Boghos Nubar Paşa belge temininde katkı sağlamışlardır. Hatta Nubar Paşa'nın, hazırlanan bir belgenin Türklere sempatik davrandığı hissi uyandırdığını belirtmesi nedeniyle, Toynbee Türkleri savunan kısımlarını iptal etmiştir.¹³ Buna karşılık, bizzat görmediği, okumadığı bazı mektupların, kaynağı açıkça belli olmamasına rağmen kitapta yer almasına sessiz kalarak tarafsızlık özelliğine sahip olamadığını göstermiştir. Genellikle benzer ifadeler içeren ve aynı kişilerce kaleme alınmış hissi veren mektuplarda, Türklerin acımasız ve her türlü kötülüğü yapabilen katiller olarak betimlenmesine karşılık mazlum Ermeniler imajı oluşturulmuştur. Etkili bir anlatım sağlanmış olması, mektupları okuyanları etkileme ve kamuoyunda istenen hedefe ulaşmada başarı sağlamıştır.¹⁴

Toynbee'nin yazılı şekil vererek basıma hazır hale getirdiği bu propaganda kitabı, Bryce tarafından dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e verilmiştir. Kitabın etkisinin ne kadar güçlü olduğunu belirtmek kadar, savaş sonrası özellikle Almanlara ait tüm çalışmaların imha edildiği propaganda bürosunun, bu kitabı neden

¹² McCarthy, a.g.e., s. 846.

¹³ A.e., s. 474.

¹⁴ British Foreign Affairs, *The Blue Book, The Treatment Of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*, MISCELLANEOUS No. 3 (1916), London, pp. 50-58.

imha etmediği de üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bir konudur. Bu kitabın bir propaganda kitabı olduğu konusunda neredeyse tüm taraflar görüş birliği içindedir. Toynbee; 1915 yılında Osmanlı topraklarında yaşananlar karşısında Türk hükümetinin kimi Ermeni faaliyetlerine tedbir almasını makûl görerek bunu, İkinci Dünya Savaşı sırasında Japon kökenli Amerikalıları Büyük Okyanus kıyılarından uzaklaştıran ABD'nin girişimi ile eşdeğer saymıştı. Kitabın bilgi ve belgelerini toplamış olan Lord Bryce 1922 yılında vefat ettiğinde, adının daima yaşatılacağını söyleyen Ermeniler, bu kitabın diğer yazarı olan ve Bryce'ın aksine, bu kitabın bir propaganda çalışması olduğunu her fırsatta açıklayan Toynbee'ye vefa göstermeyerek mesafeli durmuşlardır. Ayrıca bu konuyu tekrar gündeme getirmek ve onun söylemlerini yineletmek isteyen Ermenilere verdiği cevaplarla onların isteklerini desteklememesi, Ermenilerin lehine yaptığı tüm çalışmalara rağmen, onun Ermeniler tarafından pek sevilmemesine neden olmuştur.¹⁵

Prof. Özdemir, Ermenilerle ilgili tez çalışması yapan bir Amerikalı ile yaptığı görüşme sonucunda, Toynbee'nin kendi ifadeleri ile kitap hakkındaki değerlendirmesini belgelemiştir. 1957 yılında Ankara'da görev yapan Amerikalı bir subay olan Robert F. Zeidner, bir kokteylde tanıştığı Toynbee'ye kitap hakkında sorduğu bir soruya, yüzü kızarılarak şu cevabı verdiğini yazmıştır: “...Sözü geçen kitapların yazıldığı sırada Londra'da Dışişleri Bakanlığında çalıştığını ve sadece kendisine üstlerince verilen görevleri yerine getirdiğini ve bu yazdıklarının tümünün savaş propagandası olarak tanımlanabileceğini söyledi...”¹⁶ Yıllardır uluslararası arenada bu konuyu gündemde tutma girişimi sürdüren bazı Ermeni kişi ya da grupların kendisiyle yaptığı özel görüşme ve yazışmalarda bu kavramı kullanmaktan kaçınması dikkat çekicidir. Özellikle 1920'den itibaren Türklerle görüşmeye başlayan Toynbee, Ermenilerin tepkisini çekmiş, kendisinden “*Türk dostu*” diye bahseden Ermenilerle arasına ciddi mesafe girmiştir. Bu düşüncelere rağmen 1915 yılında yaşanan olaylar, Toynbee'nin bakışına göre de “*soykırım*”dır ve bu konuyu

¹⁵ 1915 olaylarının 50.yılı nedeniyle, Etmekcian isimli Ermeni bir bayan, Toynbee'ye mektup yazarak “*Türklerin soykırım yaptığı*” şeklinde bir destek açıklaması beklemişti. Toynbee bu mektuba verdiği cevapta soykırım yapıldığı şeklinde bir ifade kullanmamış, yapılanları pişmanlık duyulması gereken bir hata olarak hatırlatmıştı. Özdemir a.g.e., s.19.

¹⁶ A.e., s.56.

çeşitli çalışmalarında bu şekilde ele almıştır.¹⁷ Ona göre Türklerin mutlaka özür dilemesi gereken bir durum vardır ancak milliyetçi duygular özür dilemeye her zaman engeldir.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti ve onun topraklarında yaşayan insanlar hakkında genel olarak olumsuz bir bakış açısına sahip olan Toynbee'nin, Türkiye ve Türkler hakkındaki düşüncelerinde değişimlerin görülmesi 1921 yılından itibaren ortaya çıkmıştır denebilir. İngiltere'de yayınlanan haftalık *The Manchester Guardian* gazetesinin muhabiri olarak Anadolu'ya gelen Toynbee, Mudanya bölgesindeki incelemeleri esnasında Yunanlıların gerçekleştirdiği Türk katliamına şahit olmuştur.¹⁸ İncelemeleri süresince kendisi ile beraber bulunan ve yaşanan acılara şahitlik eden eşi Rosalind Toynbee, babasına yazdığı bir mektupta ve tuttuğu günlüklerde durumu kaleme almıştı. 24-25 Mayıs 1921 günlerinde Yalova ve çevresindeki incelemeleri aktardığı mektubunda; bölgede olup bitenlerin korkunç boyutlarda olduğunu, Kızılhaç temsilcisi M. Gehrri'ye, Yunanlı subayların Türkleri nasıl katlettiklerini anlattıklarını, herhangi bir askeri hareket düzenlenmemiş bölgelerde dahi binlerce Müslüman Türk'ün hunharca katletildiğini, eylemlerde Yunan askerlerinin yanında örgütlenmiş Rum çetelerinin kullanıldığını ve Hıristiyan din adamlarının da katliamlarda yer aldığını yazdı. Ayrıca, kaleme aldığı günlüklerinde de ülkenin hemen tüm bölgelerinde düzensiz Rum çeteleri oluşturulup Yunan yetkilileri tarafından silahlendirilmiş olduğunu, bazı Ermeni çetelerinin de katılımı ile acımasız katliam ve yağmalar yapıldığını vurguladı. Benzer tespit ve ifadeler, Arnold Toynbee'nin 1 Haziran 1921'de İstanbul'da kaleme aldığı ve "Western Question in Greece and Turkey" adlı kitabında yer verdiği konulardır.¹⁹ Toynbee, Türk insanının yüzyüze kaldığı bu durumu görmüş ve Anadolu'daki Yunan vahşeti hakkında gazetesine yazılar yazmış, öyle ki bu yazılarının bazı kesimlerce tepkiyle karşılanması nedeniyle üniversitedeki görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.

¹⁷ Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, s. 296; Toynbee, **1920'lerde Türkiye – Hilâfetin İlgası-**, s. 30.

¹⁸ Özdemir, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁹ Mustafa Çufalı, "İstiklal Harbi Döneminde Batı Anadolu'da Yunan Zulmü, 1921, (Arnold Toynbee'nin eşi Bayan Rosalind Toynbee'nin İzlenimleri)", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 21, Ankara, 1998, s. 33-48.

O günlerde gördüğü tepki sadece kendi ülkesinden gelmemiştir. Ziyaret için bulunduğu Anadolu'daki insanlar, onun Türkler hakkındaki olumsuz çalışmalardan haberdar olmuş, onu bir casus olarak değerlendirmişlerdi. Dahası, Ermenilere Türkler tarafından soykırım uygulandığını iddia eden bir çalışmada da Toynbee'nin katkısı olmuştu. Tüm bunlara rağmen araştırma ve incelemelerine devam eden Toynbee, 1923 yılında üçüncü Türkiye ziyaretini gerçekleştirmişti.²⁰ Aynı yıl kendi editörü ondan Türkiye hakkında bir kitap yazmasını istemiştir. O tarihe kadar elde ettiği bilgi ve tecrübeleri kitaplaştırma çalışmaları içerisindeyken, İzmir Uluslararası Kolejinde tarih derslerine girmiş olan Kenneth Kirkwood'la işbirliği yapıp, 1926 yılında "*Turkey*" adlı kitabın basımını tamamlamıştı.²¹ Bu yıllardan itibaren Toynbee'de görülmeye başlayan -daha az önyargılı- Türk anlayışı, genel olarak Batılı yazar ve düşünürlerin Türkler hakkındaki olumsuz ve önyargılı bakış açısını da sorgular hale dönüştü. Genellikle çalışmalarında "Türkler" sözcüğüne bile yer vermek istemeyen, onları "barbar" olarak niteleyerek dünya uygarlığının sadece Batı Avrupa'dan oluşmuş bir kavram olduğunu kaleme alan yazarları da eleştirmeye başladı. Batıların, farklı bir dil kullandığı için çok farklı bir toplumun bireyleri olarak değerlendirdiği Türkleri tanımadıklarını belirtir: "... Batılı; ...bir yaban adamı ya da bir insan zamanı ile karşılaşmayı beklemektedir... Türk diye beyaz tenli, kendi gibi giyinen, Fransızca'yı İngilizler ve Amerikalılardan çok daha iyi konuşan, yakışıklı görünümlü bir Avrupalı tipi ile karşılaşınca şok geçirmektedir..."²² Bu düşüncelerini desteklemek üzere Türklerin antropolojik değerlendirmesini yapmış ve bu çerçevede örnek olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü göstermiştir. Atatürk'ün fotoğraflarının çoğu kimse tarafından görülmemiş olacağını gündeme getirerek O'nun fiziki görünümünün Türkler için emsal olduğunu açıklamıştır: "... *Sarışın, gri gözlü, açık tenli, düz burunlu, "Alpli" ya da "Kuzeyli" tipi belki de Türkler arasında esmer "Akdenizli" tipinden daha yaygındır ve bugün Türkiye'de pek az olan "Moğol" tipine Anadolu'nun çok içle-*

²⁰ Bölge ve konu hakkında uzman olarak değerlendirilen bir akademisyenin tam da Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde Türkiye'de bulunması, bu ziyaretlerin tamamen kendi olanak ve girişimleriyle gerçekleşmeyeceği, İngiliz hükümetlerinin de desteğinin sürdüğü olarak değerlendirilmelidir.

²¹ Toynbee (Kenneth Kirkwood ile), **Türkiye ve Avrupa**, Çev. Kasım Yargıcı, M. Ali Yalman, İkinci Basım, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2002.

²² Toynbee, **Türkiye ve Avrupa**, s. 15.

*rinde rastlanmaktadır.*²³ Batılı düşünürlerin ve kendi ülkesinin politikacılarının Türkiye ve Türklere bakışını eleştiren Toynbee; Türkiye'nin batı dünyasının dışında bir yer olarak görüldüğünü, Anadolu topraklarında yaşayan insanların -insan olarak- varlığının göz ardı edildiğini, sadece coğrafi özellikleri nedeniyle batı menfaatleri doğrultusunda incelendiğini tespit etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki dönemleri incelediği çalışmalarında, Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesinde Hıristiyan toplumlarının büyük katkıları olduğu değerlendirmesinde, uygarlık tarihinde "Hıristiyan Batı" kavramının en üst basamak olduğu inanç ve düşüncesi görülmektedir. Osmanlı'nın fetihlerinde devşirme ordunun başarıları kadar, doğulu Hıristiyan topluluklarının batıdaki Hıristiyanlara tavrı nedeniyle Osmanlı'yı desteklemesinin belirleyici olduğunu savundu.²⁴ Üzerinde güneş batmayan bir imparatorluğun parçası olarak kendisinin de güven, gurur ve bazen kibirle ele aldığı "Egemen Batılı" yaklaşımıyla, İngiltere'nin uzun yıllar İslam dünyasının koruyucusu ve destekçisi olduğunu anımsattı. 1907 yılından itibaren bu siyasetini değiştirerek Rusya ile anlaşma yapan, o topraklardaki Müslüman toplulukların geleceği hakkında belirsizliklere yol açan İngiltere'nin, Osmanlı donanması için İngiliz tersanelerinde yapılan iki savaş gemisine el koyması, Toynbee'ye göre "...bardağı taşıran son damla..." oldu.²⁵ (Osmanlı donanması için sipariş edilmiş olan iki savaş gemisinin ücreti ödenmiş, isimleri dahi belirlenmiş ve teslim almak üzere Rauf (Orbay) Bey komutasındaki gemi mürettebatı İngiltere'ye gönderilmişti. "Sultan Osman" ve "Reşadiye" adı verilen gemilerin teslimatı, Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa katılması gerekçesi ile iptal edilmişti.) İngiltere ve müttefiklerinin Osmanlı Devleti hakkındaki gizli ve özel anlaşmalarını ise o devletlerin emperyalist ruh halini gösterdiğini kaleme alması düşündürücüdür. "...İtilaf devletleri temsilcileri, sanki dünyadaki insanlar ve ülkeler, bir devlet adamının eğlencesiymişçesine, bir yap-bozu bozup, karıştırıp, yeniden yerleştirir gibi imparatorluğu dilimleyip ondan kopardıkları parçalarla yeni ülkeler kurmanın planlarını yaptılar..." Bu yaklaşıma tepki verebilecek güçlü bir Osmanlı yönetimi olmadığından Sevr'in

²³ A.e., s. 16.

²⁴ Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, s.288.

²⁵ Toynbee, **Türkiye ve Avrupa**, s. 54.

çaresizlik ve itaat içinde imzalandığını, bunun da Batı yayılcılığının şiddetli örneklerinden biri olduğunu belirtmişti.²⁶

1.2. Türk Kurtuluş Savaşı

Toynbee'nin, Birinci Dünya Savaşı sürecindeki siyasi çalışmaları ve Türkiye hakkındaki eserleri, savaş sonrası dönemde de devam etmiştir. 1919 yılında yürütülen Paris Barış Konferansında delege olarak yer alan Toynbee, Milli Mücadele'nin başlangıç tarihini 15 Mayıs 1919 olarak belirler ve bu mücadelenin liderini Mustafa Kemal olarak açıklar. Bu işgali Türk-Yunan savaşının nedeni olarak açıklamış, Anadolu topraklarındaki Yunan mezalimini net bir şekilde ortaya koymuştur.²⁷ Yunan ordusunun giriştiği acımasız eylemler “*Yakındoğuya özgü vahşet hareketleri*”dir. Dolayısıyla bu savaş, işgal ettikleri topraklardaki insanları kendi yurtlarından atan Yunanlıların hareketlerini nefretle karşılayan Anadolu'daki milliyetçiler için haklı bir savunma savaşı olmuştur. Bu tespitin arkasından, bağımsızlık mücadelesi için gereken askeri gücün oluşumunu değişik bir açıdan ele almıştır. Kurulmaya çalışılan milli ordunun asker kaynağı hakkındaki duyumları uydurma olarak değerlendiren Toynbee, Talat Paşa tarafından, “Ermeni ve Yunan” halkını yok etmek için hapishanelerden salıverilmiş maceracıların askere alındığı görüşüne katılmadı. Benzer şekilde çeteciler, haydutlar da orduya katılmıştı ancak ona göre Mustafa Kemal'in en büyük şansı, Osmanlı ordusunun çeşitli birimlerinde görev yapmış, farklı etnik kökeni bulunan ve işsiz durumdaki subaylardı.²⁸ Bu şekilde oluşturulan Türk ordusu ile işgalci durumundaki Yunan ordusu arasındaki savaşı üç temel evreye ayıran Toynbee; Yunanlıların lehine geçen birinci evrenin 1920'de, başarılı Yunan hücumlarının yaşandığı fakat Türklerin zafer kazandığı ikinci evrenin 1921 ve 1922'de, üçüncü evrenin ise 1922'de yaşandığını ve Türk ordusunun zaferiyle sonuçlandığını kaleme almıştır. Bu zaferin ortaya çıkışından önce kabul edilen bir belge ise Toynbee'nin değerlendirmesinde dikkat çekici bir şekilde yer almıştır ve Türk ulusunun “*Bağımsızlık ilanı*”dır.²⁹ Toynbee, bu girişimleri Birinci Dünya Savaşının galip devletlerine bir başkaldırı olarak

²⁶ A.e., s.64

²⁷ A.e., s. 86.

²⁸ A.e.,s. 89.

²⁹ Ezilen bir ulusun haklarının ve isteklerinin açıklaması olarak gördüğü bu bildiriye tam metin halinde yayımlanmıştır. A.e., s. 78.

da görmüştü. 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nin üzerinden bir yıl geçmeden girişilen mücadele ve elde edilen başarılar, Türk ulusuna dayatılan barış maddelerinin reddedilmesi ve savaşın galipleriyle eşit şartlarda masaya oturmaya isteklerinin savunulmasıydı.³⁰ Türk tarafının elde ettiği savaş galibiyeti, mutlak ve tartışmasız olarak Lozan’da tescil edilmişti. Toynbee’ye göre, Lozan sonunda Türk tarafı için ileriki yıllarda sorun teşkil edeceğini tahmin ettiği iki konu vardı: “*Musul sorunu*” ve “*İrk bakımından Türk, din bakımından da pek Müslüman olmayan*” Kürtlerin oluşturduğu yabancı öge... Avrupalı devlet adamlarının Türkleri Avrupa’dan atma düşlerinin de suya düştüğü Lozan’da Türk tarafının hemen hemen tüm isteklerinin müttefiklerce kabul edildiğini değerlendiren Toynbee, dünya tarihinde hiç görülmemiş bir olayın da yaşandığını şaşkınlıkla belirtmiştir. Büyük savaşta yenilmiş, parçalanmış bir ulus, enkaz içinden doğmuş ve dünyanın en büyük ulusları ile eşit şartlarda masaya oturarak isteklerini kabul ettirmiştir. Bu başarının altındaki asıl neden olarak müttefiklerin (İngiltere-Fransa ve İtalya) biraraya gelememesi ve ortak hedef oluşturamamasını gören Toynbee, Yunanlıların denize dökülmesinden sonra bölgede kalan İngilizleri bile tehdit edecek kadar güçlü hale gelen Türk ordusu ve lideri Mustafa Kemal’in başarısını vurgulamıştır. Onun liderliğinde gerçekleşen Türk devrimi, Toynbee’nin değerlendirmesinde iki basamaklı bir hedefti: Öncelikle Türk anavatanını savunmak ve müteakiben yeni bir Türk devleti kurmak! Atatürk ve yakın ideal arkadaşlarının Fransız etkisinde olarak düşündüğü ve hedeflediği devrimi “*1789 Fikirleri*” başlığında inceleyen Toynbee, Ankara’da filizlenmiş ulusal hareketin lider kadrosunda yer alanları; Mustafa Kemal, Rauf Bey, Fethi Bey ve İsmet Paşa olarak kaleme almıştı. Ona göre Mustafa Kemal “*Türk devriminin babası ve yeni Türkiye’nin kurucusu*” olarak tarihteki yerini almıştır.

1.3. Yeni Türk Devletinin Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu sağlayan askeri zaferlerden sonra yeni oluşumun merkezi Ankara seçilmişti. Savaş süresince muhafaza edilen direnç ve gösterilen heyecanın hedefi olan yeni Türk devletinin, geleceğini ve özgürlüğünü tehlike altına alabilecek

³⁰ Toynbee, 1920’lerde Türkiye – Hilâfetin İlgası-, s. 18.

olan temel konular belirlenmişti. Toynbee bu konuları beş başlık altında tanımladı:³¹

- * Kapitülasyonlar,
- * Türk olmayan azınlıklara tanınan ayrıcalıklar,
- * Kavim sistemi
- * Aşınmış dinsel üstyapı,
- * Sultan ve Saltanat yandaşları

Bu konular, Lozan Barış Antlaşmasının gündeme gelmesinden itibaren yeni devletin yöneticilerinin temel sorun sahaları olarak belirlenmişti. Öyle ki, Lozan'a hareketinden önce Türk heyetine bir direktif metni verilerek dikkat edilecek konular belirtilmiş, özellikle iki konuda kesinlikle taviz verilmemesi istenmişti: Ermenilere toprak verilmesi ve Kapitülasyonların kaldırılması! Bu konuların ulusal bağımsızlık ilkesine aykırı olduğunu bilen TBMM hükümeti, gerekirse barış görüşmelerinden çekilmeleri için heyete yetki dahi vermişti. Nitekim konferansın başlarında, Türkiye'nin karşısında yer alan ülke delegasyonları kapitülasyonların devam ettirilmesinde çok ısrarcı olmuş, konunun çıkmaza girdiğini gören İngiltere temsilcisi Lord Curzon konferansı terk etmişti. Daha sonra sürdürülen konferansın ikinci bölümünde bu sıkıntılı konu Türkiye'nin istekleri doğrultusunda çözülmüştü. Lozan'da gündeme gelmeyen Ermeni azınlıklarının durumu dışında esas gündem maddesi Rumlar olmuştur. 30 Ocak 1923'te yapılan Türk-Yunan anlaşması gereği, Müslüman ve Ortodoks halkların karşılıklı değişimi kararlaştırılmıştı. Yüzbinlerce insanın evlerinden ve çevrelerinden zorla çıkarılması doğaldır ki tepkilerle, protestolarla karşılanmış, Hıristiyanları sınır dışı etmesi nedeniyle Türkiye'nin insanlık suçu işlediği iddia edilmişti. (...*Aslında azınlıkları karşılıklı değiştirmek Venizelos'un bir buluşudur ve 1913 yılından beri bu buluşunu birkaç kere ortaya koymuştur...*)³²

Toynbee'ye göre, Mustafa Kemal yönetiminin eski Osmanlı kurumlarına yönelik en beklenmedik ve şaşırtıcı hareketi, padişahın tahttan indirilmesi ve saltanatın kaldırılmasıdır. Aslında uzun zamandır saygınlığını kaybetmiş, müttefiklerin elinde bir araçtan başka bir

³¹ Toynbee, **Türkiye ve Avrupa**, s. 124.

³² A.e., s. 134.

şey olmayan Sultan; İstanbul'da toplanan son meclisin baskınla ortadan kaldırılmasına bile sessiz kalmış, en küçük bir protestoda dahi bulunmamıştı. Eserinde Lord Salisbury'nin itirafına da yer veren Toynbee, onun "...Müttefikler körü körüne Ankara Hükümetini tanımayı reddetmemeli ve İstanbul'da artık hiç bir otoritesi kalmamış ve ne Müttefiklerin ne de kendi ulusunun çıkarlarına yardım edemez duruma düşmüş bulunan sultana bağlanmamalıydılar..." görüşünü destekler. Buna rağmen son bir hamle ile Lozan barış görüşmelerine İstanbul hükümetinin de davet edilmesini Türk milliyetçilerine bir hakaret olarak ele alan Toynbee, 1 Kasım 1922 tarihinde oybirliğiyle alınan bir Meclis kararıyla saltanatın kaldırıldığını belirtir. Dikkat çektiği bir diğer konu ise TBMM tarafından halife olarak belirlenen Sultan Abdülaziz'in ikinci oğlu Abdülmecit Efendi'nin göreve başlamasında yapılan duaların, "*Türk tarihinde ilk kez Arapça yerine Türkçe*" yapılmasıdır. Yeni Türk devleti, yaklaşık on altı ay sonra Halifelik makamını da yıkmış ve İslam içindeki tarihsel kimliği ile yaşaması uygun görülmeyen makam, 3 Mart 1924'te ortadan kaldırılmıştı. Bu karar, Türkiye'yi İslam âleminin merkezi olmaktan uzaklaştırdığı gibi İslam toplumunun en birleştirici kurumunu da sonlandırdı.

1.4. Mustafa Kemal'in Önderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti

Genç cumhuriyetin ileriye doğru büyük bir adım attığını vurgulayan Toynbee, tüm iyi niyetli girişimlere rağmen kişilerin ve ulusların geçmişlerinden kolaylıkla ve hızla koparılamayacağını savunur. "... Türkiye de, yeni elbisesi içinde bile, bir günde ya da bir kuşak içinde karakterini tam olarak değiştiremez..." derken, anayasal görüntü altında oligarşik bir despotizm yaşanmasının normal olduğunu belirtir. Dünyayı hayretler içinde bırakan bir lider (Mustafa Kemal), kişiliği ve saygınlığı ile bir diktatörün gücünü elde etmişken sakin, yetenekli ve başarılı bir asker olan en büyük yardımcısı İsmet Paşa da başbakan olmuştu. Yeni devleti ve ulusu güçlendirmek için herkesi kendi görüşlerinin altında toplama çalışmaları, başlangıçta iyi niyetli olsa dahi iktidarın tek elde toplanmasına yol açmış, bunun doğal sonucu olarak muhalif görüşler ortaya çıkmıştı. Muhalefete karşı sert tedbirlerin alınmaya başlandığı gelişmeleri halifeliğin kaldırılması sürecinde yaşandığını belirten Toynbee, özellikle basın özgürlüğünün engellenmeye çalışıldığı, hapis ve para cezaları ile muhalif seslerin

susturulduğunu yazar. Ancak Mustafa Kemal, partinin yaratıcısı ve önderi olarak tüm işlerinde milletvekillerinden büyük destek görmüştü. Modern devletin gereği olan muhalefet partisi düşüncesini de O tanımıştı. Ne var ki bu muhalif partinin taraftarları, cumhuriyetin temellerine zarar verebilecek grupları barındırmaya başlamıştı. Eski rejime bağlı olan tutucu saltanatçılar, İstanbul hükümetlerinin devlet memurları, açıkta kalmış askerler, doğal olarak yeni düzenden hoşnut değillerdi. Bunların yanında en ciddi muhalefet destekçileri, mallarına hükümet tarafından el konulan ve sayıları binleri aşan tarikat mensuplarıydı. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı olan ve yıllarca beraber mücadele ettiği önemli isimlerin de bu oluşumda yer alması, "Terakkiperver Fırka"nın iktidara gelecek kadar güçlenmesini sağlamıştı. Ancak "1925 Şubatında Kürt İsyanı çıkmış, Terakkiperverliler gerici öğelerle bağlantı durumunda olmakla suçlanmış, muhalefet gözden düşürülmeye çalışılmış ve Fethi Bey, isyanı bastırmak için gerektiği kadar dirençli davranmamış olmakla tenkit edilmiştir..." Kabinenin düşmesi ve İsmet Paşa tarafından yeni kabine kurulması, isyanı destekleyen tarikatların cezalandırılması, muhalif basının susturulması gibi uygulamalarla bu kritik süreç tamamlanmıştı. Mustafa Kemal'in bu fırtınalı dönemde büyük cesaretle ilerlediğini belirten Toynbee, devletin yeni anayasasının özelliklerini de inceler; İslam hukukuna ve geleneklerine uygun, Marksizm ve Komünizmi reddeden, batılı siyasal fikirlere haiz olan anayasanın yanında ek olarak hazırlanan yasalar ve düzenlemeler, "Türk zihinlerinin batılılaşmaya doğru ne kadar büyük bir yol almış olduklarını göstermektedir."³³ ifadesini kullanır. Genel bir değerlendirmesi ile, yeterli bir lider tarafından yönetilen, halkın desteğini kazanmış ve yeni bir anayasa ile örgütlenmiş bir devlet görmektedir. Bu yapıya ulaşmış bir devlette incelenmesi gereken son konuyu ekonomi olarak gören Toynbee, yeni devletin şanssızlığını, büyük felaketler ve fırtınalar geçirmiş olması ve Osmanlı'nın hiç bir devrinde görülmemiş ekonomik çöküntü içinde devrimin gerçekleşmesi dolayısıyla, tarafsız bir değerlendirme yapılmamasının gereğini vurgular. Yaygın olarak hissedilen karamsarlığın, ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartlardan kaynaklandığını savunur. Başarılı olarak gördüğü temel konulardan biri demiryolu yapımına verilen önemdir. Çalışmaların büyük bölümünün Türk mühendis ve işçileri tarafından yürütülmesi-

³³ A.e., s. 175.

ni, hükümetin yabancılardan borç almamaya özen göstererek çeşitli ayrıcalıklar vermemesini dikkate ve övgüye değer bulan Toynbee, Türk maliyesinin bu nedenle sıkıntılar yaşamasını normal görmüştür. Tarım yanında ticaret ve sanayi girişimleri de başlatan Türkiye'nin en büyük sıkıntısını, o zamana kadar ülkedeki girişimlerin genel olarak sahibi olan gayrimüslimlerin ayrılmasında görür. Zengin tüccarların mal varlıkları ya yok olmuş ya da onlar tarafından ülke dışına çıkarılmıştı. Geçmiş sıkıntıları yaşayan bir nesil olarak yeni girişimciler yabancı sermayeye sıcak bakmıyordu, doğal olarak bu yaklaşım ekonomik gelişme hızını engellemişti ancak "*cumhuriyetin ilk yıllarında hiç de akılsızca bir hareket değildi*".

Bu konu hakkında Toynbee'nin eleştirdiği konulardan biri de İstanbul şehrinin önemini kaybetmesidir. Ankara'nın başkent oluşunu siyasal nedenlerle haklı görse de ekonomik olarak kuşku ile bakmıştır. Cumhuriyet ilan edildiğinden beri İstanbul'u ziyaret etmeyen bir cumhurbaşkanının davranışını ilgisizlik olarak değerlendirmiş, buna paralel olarak hükümet ve siyasi yetkililer tarafından ihmal edilen İstanbul'da dikkati çeken bir gerileme tespit etmiştir. Sosyal yaşam ve eğitim alanında yapılan hamleleri olumlu olarak gören Toynbee, yeni devletin yaşadığı sıkıntılı konuları incelerken Şeyh Sait isyanına özel bir yer vermiştir. Nakşibendi tarikatına mensup olan Şeyh Sait'in Kürtleri kışkırtan ve ayaklandıran başlıca sorumlu olduğunu değerlendirmiş, zengin ve çevresinin geniş olması nedeniyle kışkırtıcı sözlerinin süratle etkisini gösterdiğini kaleme almıştı. Geniş bir bölgeye yayılan isyanın başlıca hedefleri; şeriatı geri getirmek ve Sultan Hamit'in oğullarından Selim Efendi'yi sultan ve halife ilan etmektir. Hükümetin aldığı sert tedbirlerle isyan bastırılmış, elebaşılar yakalanarak idam edilmişlerdir. Çarpışmada öldürülen bir Kürt liderinin cebindeki mektupta "*Şeyh Sait'in dini geri getirmek için dünyaya Tanrı tarafından gönderildiği, artık din özgürlüğü için darbeyi indirme zamanının geldiği*" yazılıydı.³⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı değişim, gelişim ve yapılanma sürecini, 1926 yılı penceresinden oldukça iyi tahlil edebilen Toynbee'ye göre, adı geçen devrimlerin en büyüğü, Türkiye'nin İslam dünyası ile ilişkilerinde ortaya çıkan değişikliklerdir. Bu değişiklikleri, Müslüman Türk devletinin bağımsızlığının korunması için öncü-

³⁴ A.e., s. 227.

lük etmiş olan Hint Müslümanları bakış açısından ele almıştır. İşgal kuvvetlerinin esiri olan Halife-Sultanın kurtarılması ve Mustafa Kemal önderliğindeki Anadolu direnişinin başarıya ulaşması için daima destek veren Hint Müslümanları, Türkiye Cumhuriyeti'nin laik uygulamaları ve halifeliğin kaldırılması kararlarında şoka uğramışlardı. Toynbee'ye göre mevcut durumda bir paradoks ortaya çıkmıştı: “*Hint Müslümanları sultan-halifenin korunmasını, Türk milliyetçileri ise atılmasını istiyorlardı. Gerçek Türkler sonunda – uzun ve acı deneyimlerden sonra- halifeliğin ve İslam kurumlarının Türk ulusal gelişmesine bir ayak bağı olduğunu öğrenmişlerdi.*” Gelişen olaylara gösterilen tepkileri değerlendiren Toynbee'ye göre “Türk milliyetçileri” olayları tamamıyla farklı pencereden izlemişlerdi. Onlara göre sultan-halife, işgalci devletlerin kurbanı değil bir vatan hainidir. Türklerin Araplara da bir kırgınlıkları olmamıştır, onları kendi topraklarında bağımsızlık isteyen topluluklar olarak gören Türk milliyetçileri, Arap vilayetlerinin elden çıkarılmasında Türklük bakımından bir sakınca görmemişlerdir. Toynbee, Türk devlet adamlarının genel değerlendirmelerini şöyle özetler: “...*Türkiye, İslam için yapılan savaşlarda yeteri kadar kan ve para dökmüştür. Bunu yaparken de ulusal varlığını hemen hemen yitirmiştir... savaşlardan sonra artık yıkıntılarımızı onarmanın, kendi işlerimize bakmanın zamanı gelmiştir...*”³⁵ Osmanlı bünyesindeki Türklerin kendini ifade edebilecek bu görüşler Toynbee'yi şaşırtmaz çünkü yıllar önce Anadolu'daki okullarda görevli yabancı öğretmenlerin “Türkler” hakkındaki rapor ve düşüncelerini inceleyen bir kişiliğe sahiptir. Bunlardan biri olan Dr. Martin Niepage'nin “Türkler”e bakış açısını 1917 yılında şu başlıklarla kaleme aldığını hatırlatır³⁶: Türkler, Türkiye’de yaşayan çeşitli ırklar arasında en yeteneksiz grubu oluşturur. Nüfus olarak azınlıkta kalmışlardır ve kültür olarak Arapların çok gerisindedir. Türk sanayisi, bilimi, sanatı yoktur. Türkler, dinlerini ve hukuklarını bile Araplardan alan, dilini onlarla tamamlamış bir toplumdur. Rum, Ermeni, Arap ve Yahudi toplumların öğrencileri ile kıyaslandığında Türk öğrenciler en yeteneksiz ve en düşük zekalı olanlarıdır. Eğer bir Türk herhangi bir konuda başarılı ise mutlaka damarlarında Kafkas, Arnavut ya da Bulgar kanı vardır. Gerek olumsuz propaganda çerçevesinde kaleme alınmış olsun, gerekse ülkede

³⁵ A.e., s. 249.

³⁶ Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 44, 45.

yaşanan bir gerçeği dile getirmiş olsun, “Türkler” batılı gözünde genellikle böyle bir imaj sahibiydi. Bu olumsuz düşüncelere eserlerinde yer veren Toynbee’nin bir diğer bakış açısı da gerçekleştirilen devrimlerin aktarılması biçiminde görülür. Ona göre yabancı basında yer alan devrimsel uygulamalar genellikle eleştirel ve gelecekle ilgili değerlendirmeleri ihtiva etmemektedir. Bu genel uygulamanın dışına çıkarak Toynbee, devrimlerin geleceğinin de gözden geçirilmesi gereğine dikkat çeker ve görüşlerini belirtir.

1.5. Türk Devrimlerinin ve Cumhuriyetin Geleceği

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecini iyi gözlemlemiş bir akademisyen ve siyaset adamı olarak Toynbee’nin devrimlerin geleceğine bakışı da dikkat çekicidir. Sadece belirli alanlarda gerçekleştirilen uygulamalarla batılı olunamayacağını, batı mantığının ve kültürünün tamamen benimsenmesinin gereğini vurgulayan Toynbee, Osmanlı dönemi uygulamalarından itibaren batılılaşma hareketlerini değerlendirir. Padişah III. Selim tarafından gerçekleştirilen düzenlemelerin kendi alanlarında başarılı sayılabileceğini ancak batılılaşma anlamına gelemeyeceğini belirterek, askeri alanda gerçekleştirilen şekli uygulamalarla batı seviyesine ulaşmanın beklenmesini gerçekten uzak bir düşünce olarak yorumlar. Batılı tarzda askeri eğitim alarak onlara benzer üniforma giyen ve batı silahlarıyla donanmış subayların mevcudiyeti ile batılı olunamayacağını, batı mantık ve felsefesinin ayrılmaz bir bütün olduğu gerçeğinin anlaşılabilmesi ile açıklar. Batının sahip olduğu askeri üstünlük sadece eğitim ve teçhizatla sınırlı olmayıp batı toplumlarının sahip olduğu ruh ve eğitim seviyesinden kaynaklanmıştır.³⁷ Atatürk’ün gerçekleştirdiği sistematik devrimler ise batı dünyasının uzun yıllar boyunca gerçekleştirdiği yenileşme hareketlerinin benzeri olmuş ve bu nedenle başarıya ulaşmıştır.

Toynbee, batı örneği bir aydın olarak gördüğü Atatürk’ün başlattığı yenilenme hareketlerinin devam ettiğini, reformların baştaki önderin yapıcı “*despotizm*” altında geliştiğini değerlendirmektedir. Mevcut durumda lider tarafından yönlendirilen devrimin planlandığı şekilde yürüdüğünü, özellikle şehirlerde ve üst tabaka halk tarafından örnek derecede kabul gördüğünü belirtir. Bu olumlu görüntü-

³⁷ Toynbee, **Dünya, Batı ve İslam**, Çev. Abdullah Zerrar, İstanbul, Pınar Yayınları, 2002, s. 30.

ye rağmen ülke genelinde gelişmenin daha yavaş olacağını belirten Toynbee, kırsal kesimde yaşayan halkın okuma yazma seviyesinin düşük olmasını, Anadolu'nun iç bölgelerinde halâ ilkel ve hurafelere dayalı bir yaşam hüküm sürmesini buna gerekçe gösterir. Özellikle eğitilmiş insan sayısının az olduğunu, devrimi en uzak yerlere dahi aktaracak öğretmen, doktor gibi aydınların sayıca yetersiz olduğunu vurgular. Atatürk'ten sonra gelecek yöneticilerin bu süreci devam ettirip ettiremeyeceklerinin belirsiz olduğuna özellikle dikkat çeken Toynbee, bu olasılığı Türkiye'nin geleceği için bir tehlike olarak görür. "...Bugünkü önderler, eserlerini kendileri kadar heyecanla ve etkiyle devam ettirecek yeni önderler yetiştirmedikleri zaman reformlar, hareketsizlik yüzünden reformcularla birlikte ölmek tehlikesinde bulunmaktadır..."³⁸ Bu görüşünü desteklemek üzere, o dönemde Türkiye'de bulunan aydın ve yöneticilerin sayısının ve seviyesinin, başlatılan reformları devam ettirecek düzeyde olmadığını ve bu düşüncenin lider kadro tarafından da kabul edildiğini kaleme almıştır.

2. Türkiye Seyahatleri, İzlenimleri ve Temasları

Anadolu topraklarına gerçekleştirdiği ilk ziyaret olan 1912 yılı, kaderinin bir hediyesi olarak dizanteri hastalığına yakalanması nedeniyle siyasi-akademik olarak verimsiz geçmişti. Ancak; savaş nedeniyle silah altına alınmadığı için, binlerce akrasının hayatını kaybettiği dönemde, yaşamında önemli etkiler bırakacak gelişmeler de bu yılda ortaya çıkmaya başlamıştı. 1912'den sonra altı defa daha Türkiye ziyareti gerçekleştiren Toynbee, hem devlet yöneticileri ve siyasetçilerle hem de gazeteci ve akademisyenlerle tanışma, görüşme ve tartışma ortamı elde etmişti. Sırasıyla 1912, 1921, 1923, 1929, 1948, 1962 ve 1968 yıllarında yaptığı Türkiye ziyaretlerinde Anadolu'nun çeşitli köşelerini de gezme olanağı buldu. 1969 yılında basılan "Experiences-Hatıralar" adlı eserinde Türk dilinin zenginliğinden bahsederek, gerçek bir filozof olmak için Türk dilini öğrenme gereğini vurgulamış, ancak zaman yetersizliğinden Türkçe öğrenemediğinden hayıflanmıştı.³⁹ Zaman geçtikçe Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşlerinde olumlu değişimler gözlenen Toynbee, Türk dostlarıyla uzun yıllar arkadaşlık sürdürmeyi ihmal etmedi.

³⁸ Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, s. 221.

³⁹ *Milliyet Gazetesi*, 01 Mayıs 1969, s. 3.

1921 ve 1923 yıllarındaki Ankara ziyaretinde Mustafa Kemal tarafından Çankaya’da ağırlanan Toynbee, dönemin başvekili Rauf Orbay, Halide Edip ve Adnan Adıvar ile Fethi Okyar’ın hazır bulunduğu yemeklere de katıldı. Bu yemeklerde tartışılan konulardan biri de uluslararası ilişkilerde yakınlaşmanın nasıl sağlanacağı idi. Mustafa Kemal dostlukların oluşmasını siyasi ve askeri unsurlara bağlayarak ortak düşman ya da tehlike karşısında yakınlaşmanın mümkün olacağını savunuyordu. Buna karşılık daha idealist bir görüş benimseyen Toynbee, siyaset dışı faktörlerin önemli olduğunu, tanınmış şahsiyetlerin birbirlerini tanımaları ve anlamalarının ulusları daha da yakınlaştıracığı görüşünü belirtmişti. Ne var ki İngilizlerde hakim olan genel görüş böyle değildi. Büyük Taarruz öncesi Londra’ya giden ve ateşkes sağlanabilmesi için İngiliz Başbakanı Lloyd George’dan randevu almak için günlerce otel odasında bekletilen Fethi Okyar’a olumlu cevap verilmemişti.⁴⁰ Bu açıdan bakıldığında Mustafa Kemal’in haklılığı görülürken, daha sonra Türkiye ile ilişkilerde diplomatik sınırı aşan olumlu ziyaret ve tanışmalar Toynbee’nin görüşünü destekler mahiyette oldu. 1936’da Kral Edward’ın Türkiye ziyaretindeki sıcak ortam gibi İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine’nin oluşturduğu güvenilir ilişkiler bu gruptandır.

Toynbee, 1923 yılındaki ziyaretini Lozan’daki barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde gerçekleştirmişti. Toplantı sürecinde Türk ve İngiliz tarafları arasında yaşanan gerginliğe rağmen, Toynbee’nin Türkiye’de bulunması ve Ankara’da Mustafa Kemal ile görüşme yapması dikkat çekicidir. Bir kaç yıl öncesine kadar Türkler aleyhine olumsuz iddialara imza atan bir kişi, oldukça hassas bir dönemde Türkiye’de bulunacak kadar dost olmaya başlamıştır. Bu döneme ait olarak Prof. Özdemir tarafından elde edilmiş ilginç bir belge daha var. Bu belgeye göre Toynbee’nin evrakları arasında 1924-1925 yılında İstanbul Üniversitesi’nde çalışmak istediğine dair yazılmış ancak ilgililere ulaştırılmamış bir mektup bulunmuştu. Onun Türklerle bakış açısındaki olumlu değişimlerin diğer bir göstergesi olan bu mektupla, Türk öğrencilerine uluslararası ilişkiler tarihi ve uygarlıklar tarihi dersleri vermek istediğini gündeme getirmişti.

⁴⁰ Osman Okyar, “Türk-İngiliz İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Milliyet Gazetesi*, 03 Kasım 1967, s. 2.

Bu isteği resmi olarak gündeme gelmemiştir ancak Toynbee 1929 yılında da Türkiye'ye gelmiş ve Atatürk tarafından kabul edilmiştir.

1948 yılındaki ziyaret Hasan Saka Hükümeti tarafından resmi bir davetle gerçekleşti. Bu ziyarette Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde verdiği konferanslar yanında geniş bir bölge şehirlerinde de inceleme gezileri gerçekleştirmişti. Bir uygarlık tarihçisi olarak Anadolu'da yaşanmış medeniyetlerin eserlerini zevkle izlerken, cumhuriyetin kurulmasından sonra gerçekleştirilmiş alt yapı gelişmelerini de kaydetmişti. Bu ziyarette kendisine mihmandarlık yapan Prof. Dr. Osman Okyar, yıllar sonra gazete makalesini kaleme alırken; *“Arnold Toynbee gibi, din ve medeniyet farklarını aşmış Batılı gerçek bir dost kazanabilmiş olduğunu hatırlamak, hem bizim için hem Batı alemi için bir güven kaynağıdır.”* açıklamasıyla bu kişiyi batılı bir dost olarak görmek gerektiğini hatırlatmıştı.⁴¹ Ziyareti esnasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile de bir görüşme yapan Toynbee'nin eğitim sistemi hakkındaki görüşleri, İnönü tarafından dikkatle değerlendirilmiş ve anılarında yer almıştı. Aynı yıl ABD'de bulunan oğluna yazdığı mektupta bu ziyaretten bahsetti: *“...23 Kasım 1948 Salı. Ömer'in kitabı daha gelmedi, Prof. Toynbee ile görüştim, mütevazı, konuşurken ürkek bir âlim, Study of History kitabının hülâsa edilmişini ısmarladım. Daha okumadım...Şöhretli bir eser olduğu görülüyor. Uygarlıkların Yargılanması adlı başka bir eseri var, onu okudum... İlk zamanlardaki makalelerinde Türk inkılâbını taklit sayıyor. Hıristiyan ve garp medeniyeti kavramlarını bir tutuyor. Bazı yerleri bana o kadar geri ve taassuplu geldi ki, bir arkadaşıma verdim, okusun da münakaşa edelim diye. Adam fazla Hıristiyan ve dinci...”*⁴².

Toynbee'nin din esaslı görüşlerinde pek değişim olmamıştı ancak Türkleri tanımaya başladığının üzerinden geçen 30 yıllık süre, ondaki olumsuz değerlendirmeleri büyük ölçüde değiştirmişti. Türklerle dostluklar kurmuş ve bunu da 1967 yılında basılan Hatıralarında ayrı bir bölümde kaleme almıştı.

1962 ve 1968 yıllarındaki Türkiye gezilerinde geniş bir coğrafyada incelemeler yapan Toynbee'nin yaptığı ikili-üçlü görüşmeler

⁴¹ Osman Okyar, “Arnold Toynbee, Batı ve Türkiye”, *Milliyet Gazetesi*, 18 Kasım 1975, s. 2.

⁴² Can Dündar, *İsmet İnönü-Erdal İnönü Mektuplaşmaları*, Birinci Basım, İstanbul, Can Yayınları, 2011, s. 113.

basında yer aldı. Güneydoğu Anadolu'daki gecekondu oluşumu ve şehirlere göç olayını inceleyecek kadar ayrıntılı gözlemlerini aktardı. Cumhurbaşkanı İnönü ile yaptığı görüşmede gündeme getirdiği konulardan biri de askeri harcamaların oranının yüksekliği oldu. Amerika ile Rusya arasındaki ilişkilerdeki normalleşme düzeyinin Türkiye'deki askeri harcamaları kısmaya katkı sağlayabileceğini belirten Toynbee, ekonomik kalkınmanın başarılabilmesi ve şehirleşme sorunlarının çözümünün askeri harcamaların azalmasına bağlı olduğu görüşünü yineledi.⁴³ Mardin, Van ve Erzurum'daki izlenimlerinden memnuniyetle bahseden Toynbee'ye, görüşmeye katılan Bülent Ecevit tarafından dünya gençlik hareketleri konusundaki görüşleri soruldu. Tüm ülkelerde eş zamanlı olarak ortaya çıkan olayları olumsuz değerlendiren Toynbee, Türkiye hakkındaki olumlu izlenimlerini ileterek ülkeden ayrıldı. Bu süreçte Toynbee'nin düşüncelerini aktardığı bir konu da Kıbrıs'taki gelişmelerdi. 1956 yılında Kıbrıs Adasının müstakil bir devlet olması gerektiğini savunan⁴⁴ Toynbee, 1964'te Londra'da devam eden Kıbrıs görüşmeleri sürecinde Herald Tribüne gazetesindeki makalesinde Kıbrıs'ta ikili bir yönetimin kurulmasının iflas ettiğini kaleme almıştı. Kıbrıs'la Batı Trakya arasında toprak ve nüfus değişimini bir çözüm olarak öne süren Toynbee, bununla belki de Lozan'da yaşanan Batı Trakya haksızlığının telafisini düşünmüştü.⁴⁵ Bu değerlendirmeler, dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden ve özellikle İngiliz politikalarının belirlenmesinde etkili bir konumda olan Toynbee'nin ilgi alanının kısıtlı ve sınırlı olmadığını göstergesi olmuştur.

3. Toynbee'nin Türk Dostları

İnsan doğasındaki davranış özelliklerini açığa çıkarabilmek, Türk toplumunda bu gibi özelliklerin nasıl yaşadığını keşfedebilmek istek ve merakı da Toynbee'nin ilgi alanlarından biriydi. İnsan yaradılışının Türkler arasında incelenebilmesi için Türkçe öğrenmesi gereği düşüncesiyle, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Bölümünde Türkçe derslerine başladı. Başlangıçta "*Türk düşmanı*" ola-

⁴³ *Ulus Gazetesi*, *Milliyet Gazetesi*, 04 Kasım 1968, s. 1.

⁴⁴ *Milliyet Gazetesi*, 08 Mart 1956, s.1.

⁴⁵ Lozan'daki görüşmelerde Batı Trakya'nın geleceğinin halk oylaması sonucuna göre (o tarihlerde bölge halkının büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı) belirlenmesini isteyen Türkiye'nin tezi, Yunanistan'ın şiddetli itirazı ile kabul edilmemişti. Ahmet Emin Yalman, "Toynbee Hakem Rolünde", *Milliyet Gazetesi*, 18 Ocak 1964, s. 2.

rak gördüğü Toynbee'ye ders vermek istemeyen Türkçe öğretmeni Ali Rıza Bey, okul müdürü tarafından ikna edildi ve zamanla onun ilk Türk arkadaşı oldu. Anılarında en çok yer alan isimler ise Halide Edip Adıvar ve Adnan Adıvar çiftiydi. 1923 yılında İstanbul'da tanıştığı Adıvar çifti ile uzun yıllar süren dostluklarında çift hakkında hep olumlu izlenimlerini aktardı. Ona göre Adnan Adıvar sadece çağdaş bir doktor değil, ruhunda iyi özellikler barındıran, bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynayan bir şahsiyetti. Benzer özelliklere sahip olan eşi Halide, ilk eşinden boşanmasına neden olan kadın hakları konusundaki mücadelesiyle dikkatini çekmişti. Vatansever bir yazar, seven ve sevilen bir insan olarak hatırladığı Halide'yi en son 1962'de İstanbul'da görmüştü. Toynbee ile her fırsatta mektuplaşmayı sürdüren, bilimsel ve edebi konularda görüş alışverişinde bulunan Halide Edip'in bazı mektuplarına ulaşılmıştır.⁴⁶

Karakteri ve çalışma temposuyla dikkatini çekmiş diğer bir Türk arkadaşı Rauf Orbay oldu. Dikkat çekici ölçülerde dürüst ve şerefli bir insan olarak gördüğü Rauf Orbay ile 1923 yılındaki başbakanlığı döneminde tanışmıştı. Türk Kurtuluş Savaşındaki başarılı askeri girişimleri gibi, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Londra'daki Türk Büyükelçisi olarak değerli çalışmalar yürüten vefalı bir dost olarak tanıttı. Okyar Ailesi de Toynbee'nin özellikle bahsettiği Türk dostlarıydı. Atatürk'e yakınlığı ile bildiği ancak neredeyse onunla da tartışma yaşadığı Fethi Okyar, dürüstlük ve onurlu duruş özellikleriyle ülkesine hizmet eden bir devlet adamıydı. Oğlu Osman Okyar (*Prof. Dr., dönemin Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü görevinde bulunmuş*) ise Toynbee'nin anılarında, dünyada en kıymet verdiği insanlardan biri olarak yerini almıştı. Ayrıca; Şerif Remzi Bey, İngiliz Rıfat, Rıza Tevfik gibi farklı konumdaki Türklerle de dostluk ilişkileri geliştirmişti. Doğal olarak bu dostluk sürecinde görüş farklılıkları da yaşanmış, hatta şiddetli tartışmaya dönüşen konuşmalar da olmuştu. Dostluk kurduğu kişilerin genellikle Atatürk'e muhalif kişiler olması dikkat çekicidir. "*Atatürk rejiminin son yıllarında sürgünde olan*" ifadesiyle tanımladığı Türk dostlarını sıklıkla görebilmiş ve yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Her türlü anlaşmazlığa rağmen bu kişilerin Atatürk'ü desteklediğini, o dönemde yapılanları normal bir

⁴⁶ İnci Enginün, "Halide Edib'in Arnold Toynbee'ye Yazdığı Bir Mektup", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXII, 1977, s. 166-168.

politik davranış olarak kabul ettiklerini, O'nun bakış açısı ve iradesinin Türkiye'yi kurtardığını içtenlikle beyan ettiklerini yazdı.

Sonuç

Kendi alanında yaptığı çalışmalarla bir ülkenin uluslararası konumunu etkileyen, aradan geçen uzun yıllar sonra bile (bilerek ya da bilmeyerek) onu dünya kamuoyunda kötü duruma sokan bir bilim insanı var mıdır? Türkiye için böyle bir sorunun cevabı, muhtemelen Arnold Joseph Toynbee'dir. Dünyaca tanınmış, yirminci yüzyılın en önemli tarihçi, düşünür, edebiyatçı ve diplomatlarından biri olan Toynbee, Türkiye'nin dikkatle incelemesi ve araştırması gereken bir şahsiyettir. Öncelikle Türk dış politikasının temel sorunlarından biri olan, 2015 yılındaki gelişmelerle çok farklı ve tehlikeli boyutlara ulaşan "Ermeni Sorunu" nun yazılı belgesi olduğu iddia edilen bir kitabın yazarlarından birisi olması, bu araştırmanın en önemli nedenlerindedir. Birinci Dünya Savaşı sürecinde bir İngiliz savaş propaganda aracı olarak üretilen *The Blue Book (Mavi Kitap)* olarak bilinen kitap, zamanla Türklerin soykırım suçu işlediği iddialarına kaynak olmuş, günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti'nin "*Ermeni soykırımı*" nedeniyle çeşitli yaptırımlara maruz kalma tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Ne yazık ki kitabı kaleme alan Toynbee'nin kitabın hazırlanmasındaki esas amacı bilmediklerini söylemesi ve yıllar sonra bu çalışmanın propaganda amacıyla hazırlandığını, içeriğinin tamamen doğru olmadığını ifşa etmesi, dünyanın Türkiye'ye ve Türklere bakış açısında pek farklılık yaratamamıştır. Türkiye hakkındaki olumsuz görüşleri değiştirmeye yetmeyen bu açıklamaların, yıllar geçtikçe yakından tanıdığı Türkler hakkında tamamen farklı görüşlere sahip olan ve bazı ortamlarda "*Türk dostu*" olarak tanımlanabilecek Toynbee tarafından yapılması önemlidir.

Toynbee'nin Türkler hakkındaki ilk bilgilere sahip olduğu ortam, genç ve tecrübesiz bir akademisyenin geleneksel görüşlerden etkilendiği yıllardır. Başta ailesi olmak üzere Hıristiyan bir batının, dünyanın en etkili gücü olduğu inancına sahip olan bir çevrede yetişmiştir. Savaş yıllarında devleti tarafından verilen bir görevi en iyi şekilde yapabilme arzusu ile birleşen bu bilinçaltı eğitim, *barbar Türklerin*, azınlıktaki bir Hıristiyan topluluk olan Ermenilere soykırım uygulamasının olanak dışı sayılmayacak bir eylem olduğuna onay verir. Toynbee'nin uzun yıllar görev yaptığı Chatham Derne-

ğinde verdiği konferanslarına katılanların çoğunda gözlemlediğini açıkça belirttiği konu, genel olarak Hıristiyanların Müslümanlara ve Türklere karşı önyargılı olmaları; Türklerin isimsiz canavarlara benzetilerek aşağılanmalarıydı. Batının “kendisinden olmayanlara” bakış açısını en iyi anladığı ortamlar ise, büyük savaşlardan sonra düzenlenen 1919 ve 1946 Paris Barış Konferanslarına delege olarak katılması oldu. İnsanların bir konuda doğruyu öğrenmek istemeleri halinde, sessiz kalanların bakış açısını da görerek adil ve sağlıklı bir sonuca ulaşabileceğine karar veren Toynbee, Türkleri ve Türkiye’yi yakından tanımaya karar verdi. Türk-Yunan savaşını izlemek üzere görevli olarak Anadolu’ya gelmesi bu konuda bir başlangıçtı. Yunanistan’ın Anadolu topraklarını işgaline, kesin bir barış yapılınca kadar ve yalnızca askeri nedenlerle izin verilmiş olduğunu biliyordu. Ancak Yunanlıların hiçbir şekilde haklı görülemeyecek olan yasa dışı hareketlerine büyük devletlerin sessiz kalmasının Türkleri kıskırtıcı eylemler olduğunu yazdı. Yaptığı incelemeler ve bizzat tanık olduğu gelişmeler üzerine bu savaşta Türklerin haklı olduğunu değerlendirmişti.

Türk Kurtuluş Savaşının lideri olarak gördüğü Mustafa Kemal’in, ülkesini ümitsizlikten ve ezilmekten kurtarmak için ileri atılmasıyla Türkiye’nin tarihi parlak bir sürece girmişti. Toynbee’ye göre Mustafa Kemal başarılı bir asker, dirençli ve bağımsız karakterde bir insandı. Türkiye’nin topyekûn Batılılaşması yolunda en ufak bir taviz dahi vermeden uygulamaya başladığı devrimci programı, belki de tarihte hiç bir memleketin, bu kadar kısa bir zamanda, bu derecede azimli ve sistematik bir şekilde başaramamış olduğunu belirtti. Zaman zaman Atatürk’ün izlediği politikalara itirazı olsa da Türkiye’deki tek parti sisteminin hiç bir zaman Faşist-Nazi-Komünist tipi bir diktatörlük şeklini almadığını anımsattı. Ona göre, Türkiye’de Batının demokratik zihniyetinin başarısı, bütün dünyada yeni siyasi akımlara yol açabilecek, önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. 1950 seçimlerinden sonra, Türkiye’nin şiddete başvurmadan çok partili sisteme geçmiş olması da bu başarının göstergesidir. Ancak Türk devrimine yönelik önemli eleştirilerinden biri, devrimin geleceği hakkında olmuştur. Atatürk’ten sonra gelecek yöneticilerin devrimi devam ettirip ettiremeyeceklerinin belirsiz olduğuna özellikle dikkat çekmiş ve bu olasılığı Türkiye için ciddi bir tehlike

olarak görmüştür. Toynbee'nin tespit ettiği bu olasılığın Türkiye'yi yönetenler tarafından pek de dikkate alınmış bir tehlike olduğunu söylemek zordur.

Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşleri bağlamında ele alındığında; uluslararası ilişkiler, uygarlık tarihi ve diplomasi alanındaki çalışmaları ile dünyanın en tanınmış simalarından biri olan Arnold Joseph Toynbee'nin düşüncelerinde olumlu yönde değişimler görülmektedir. Bir ulus ya da toplumun tamamının iyi ya da kötü olamayacağını, yanlış uygulamalar görüle bile bunun bir genelleme yapmak için doğru olmayacağını belirtir. Yıllar sonra ortaya çıkan bu değişim, (bir İngiliz olarak) dünya politikalarının belirlenmesinde görülmemiş ve Toynbee'nin "Hıristiyan Batı" üstünlüğünü simgeleyen düşünceleri pek değişmemiştir. Nitekim batı toplumlarının Türkiye hakkında bildiğini zannettikleri gelişmeler, aslında belirli bir dönemde yaşanmış olaylar değil, propaganda çalışmaları ile bilinçaltında oluşturulan algılardır. Bilimsel tarih kavramından uzak olan bu biçim, tarihçinin sahip olması gereken özelliklerin neler olduğunun unutulmamasını gerektirir. Tarihçi kimdir? sorusuna, gerçeğin anlaşılabilir hale gelmesi için çalışmak, olayları karşılaştırmalı olarak incelemek şeklinde yorum yapan Toynbee'nin eserlerinde propaganda ve gerçek tarihçilik anlayışının birbirine karıştığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Bu bakış açısı ile Türkiye hakkında ulusal politika üretecek konumdaki bir şahsiyetin ayrıntılı olarak araştırılması ve inceleme konusu yapılması faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Gazeteler

Milliyet

Ulus

Basılı Eserler

British Foreign Affairs: **The Blue Book, The Treatment Of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16**, London, 1916.

Çufalı, Mustafa: "İstiklal Harbi Döneminde Batı Anadolu'da Yunan Zulmü, 1921, (Arnold Toynbee'nin eşi Bayan Rosalind Toyn-

- bee'nin İzlenimleri)", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 21, Ankara, 1998, s. 33-48.
- Diyanet Vakfı: "Toynbee", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul, TDV Yayını, 2012, s. 272.
- Dündar, Can: **İsmet İnönü-Erdal İnönü Mektuplaşmaları**, Birinci Basım, İstanbul, Can Yayınları, 2011.
- Enginün, İnci: "Halide Edib'in Arnold Toynbee'ye Yazdığı Bir Mektup", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXII, 1977, s. 166-168.
- Hobsbawm, Eric J.: **Tarih Üzerine**, Çev.Osman Akınhay, Üçüncü Basım, İstanbul, Agora Kitaplığı 2009.
- İbn Haldun: **Mukaddime-I**, Çev. Turan Dursun, Beşinci Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- McCarthy, Justin: "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", Çev. Bülent Keneş, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 13, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2014, s. 469-481.
- Okyar, Osman: "Türk-İngiliz İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını", **Milliyet Gazetesi**, 03 Kasım 1967, s. 2.
- : "Arnold Toynbee, Batı ve Türkiye", **Milliyet Gazetesi**, 18 Kasım 1975, s. 2.
- Ortaylı, İlber: **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2009.
- Özdemir, Hikmet: **Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı**, Birinci Basım, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını No.:34, 2005.
- Toynbee, A. J.: **1920'lerde Türkiye Hilâfetin İlgası**, Çev. Hasan Aktaş, İstanbul, Yöneliş Yayınevi, 2000.
- : (Kenneth Kirkwood ile), **Türkiye ve Avrupa**, Çev. Kasım Yargıcı, M.Ali Yalman, İkinci Basım, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2002.
- : **Dünya, Batı ve İslam**, Çev. Abdullah Zerrar, İstanbul, Pınar Yayınları, 2002.

Toynbee, A. J.: **Hatıralar: Tecrübelerim**, Çev. Şaban Bıyıklı, Birinci Basım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.

-----: **Hatıralar: Tanıdıklarım**, Çev. Deniz Öktem, Üçüncü Basım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.

-----: **Turkey: A Past and A Future**, Maryland, Serenity Publishers 2009.

Yalman, A.Emin: "Toynbee Hakem Rolünde", **Milliyet Gazetesi**, 18 Ocak 1964, s. 2.

EK

İNGİLİZ PROPAGANDA BÜROSU GÖREVLENDİRME ŞEMASI

(Arnold J. Toynbee'nin Bağlı Olduğu Birim)

